



## Müşkilü'l-Kur'ân Açısından İnsân Sûresinin 13. Âyeti ve Cennetliklere Vadedilen Gölge

Burcu Dilek

<https://orcid.org/0000-0001-9251-1390>

Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,  
İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye

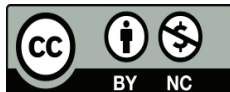
<https://ror.org/01x1kqx83>

[burcu.dilek@ibu.edu.tr](mailto:burcu.dilek@ibu.edu.tr)

<b>Atıf Bilgisi:</b>	Dilek, Burcu. "Müşkilü'l-Kur'ân Açısından İnsân Sûresinin 13. Âyeti ve Cennetliklere Vadedilen Gölge". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (Kasım 2024), 285-303. <a href="https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553824">https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553824</a> .
<b>Makale Türü:</b>	Araştırma Makalesi
<b>Etik Beyan:</b>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
<b>Etik Kurul İzni:</b>	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
<b>Geliş Tarihi:</b>	21 Eylül 2024
<b>Kabul Tarihi:</b>	26 Kasım 2024
<b>Yayın Tarihi:</b>	30 Kasım 2024
<b>Hakem Sayısı:</b>	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
<b>Değerlendirme:</b>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<b>Benzerlik Taraması:</b>	Yapıldı - intihal.net
<b>Çıkar Çatışması:</b>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<b>Finansman:</b>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<b>Etik Bildirim:</b>	<a href="mailto:dergiislamiilimler@gmail.com">dergiislamiilimler@gmail.com</a>
<b>Lisans:</b>	CC BY-NC 4.0

**Öz:** Zâhiren çelişikmiş gibi görünen âyetlerin te'vîlini konu edinen müşkilü'l-Kur'ân, müfessirlerin sıklıkla atıf yaptığı ve birçok âyetin tefsirinde müracaat ettiği Kur'ân ilimlerinden birisi olmuştur. Ulûmü'l-Kur'ân literatüründe müşkile sebep olabilecek durumlardan bahsedilmekle birlikte, hangi âyetlerin müşkil olduğu konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Çünkü bir âyetin anlamı, bazı muhataplar için çok açık ve anlaşılır olabiliyorken aynı âyet, diğerleri tarafından müşkil olarak değerlendirilebilmektedir. Böylece çok sayıda âyet, müşkil kapsamında incelenmekte ve te'vîl edilmektedir. Bu çalışmada, mezkûr durumun bir örneği olarak müşkilü'l-Kur'ân bağlamında cennette güneşin görülmeyeceğini bildiren İnsân sûresinin 13. âyeti ile cennetliklere gölgenin vadedildiği âyetlerin te'vîli ele alınmaktadır. Bahsi geçen âyetler Kur'ân ilimleri literatüründe bahsedilen, işkâlin sebepleri ve çözümü açısından değerlendirilmektedir. Bunun için öncelikle müfessirlerin, İnsân sûresinin 13. âyeti hakkındaki yorumları aktarılmaktadır. Ardından müminlere cennet nimeti olarak vadedilen gölgenin özellikleri, âyetler bağlamında tespit edilmektedir. Böylece çalışmada cennette, güneşin görülmeyeceği bildirilmesine rağmen neden gölgeye ihtiyaç duyulacağına ilişkin sorular ve müfessirlerin bu gibi sorulara yönelik te'vîlleri üç başlıkta tasnif edilmektedir. Buna göre bazı müfessirler, bu işkâli öncelikle âyetlerde kinâye kullanımına vurgu yaparak izah etmişlerdir. Cennetteki gölgeyi rahatlıktan kinâye olarak yorumlamışlardır. Gölgenin rahatlıktan kinâye olarak kabul edilmesi durumunda ise orada güneş görülmemesine rağmen cennetin sıfatları arasında neden gölgenin zikredildiği veya güneşsiz bir ortamda gölgeye neden ihtiyaç duyulacağı gibi sorulara da cevap verme gerekliliği ortadan kalkmaktadır. İkinci te'vîl şekli ise sosyal bağlama yapılan vurgu olmuştur ve nüzul dönemi muhatapları gibi sıcak beldelerde yaşayanlar için gölgenin önemine değinilmiştir. Son olarak müfessirler, kıraat farklılıklarından istifade ederek cennetteki gölgenin mahiyetine dair izahlarda bulunmuşlardır. Yapılan bu tasnif sonucunda, konu ile ilgili farklı tefsirlerde bulunan te'vîller bir araya getirilerek değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Müşkilü'l-Kur'ân, Cennet, Güneş, Gölge.



## The 13th Verse of the Sūrat al-Insān and the Shade Promised to the People of Paradise in terms of Mushkil al-Qur'ān

Burcu Dilek

<https://orcid.org/0000-0001-9251-1390>

Assist. Prof., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of  
Theology, Department of Tafsir, Bolu, Türkiye

<https://ror.org/01x1kqx83>

[burcu.dilek@ibu.edu.tr](mailto:burcu.dilek@ibu.edu.tr)

**Citation:**

Dilek, Burcu. "The 13th Verse of the Sūrat al-Insān and the Shade Promised to the People of Paradise in terms of Mushkil al-Qur'ān". *İslami İlimler Dergisi* 39 (November 2024), 285-303. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553824>.

**Article Type:**

Research Article

**Ethical Statement:**

It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.

**Ethics committee approval:**

The research does not need any ethical approvals or informed consent.

**Date of submission:**

21 September 2024

**Date of acceptance:**

26 November 2024

**Date of publication:**

30 November 2024

**Reviewers:**

One Internal & At Least Two External

**Review:**

Double-blind

**Plagiarism checks:**

Yes - intihal.net

**Conflicts of Interest:**

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest

**Grant Support:**

No funds, grants, or other support was received.

**Complaints:**

[dergiislamiilimler@gmail.com](mailto:dergiislamiilimler@gmail.com)

**License:**

CC BY-NC 4.0

**Abstract:** The concept of Mushkil al-Qur'ān, which addresses the interpretation of verses that appear to be contradictory at first glance, has been one of the Qur'ānic sciences that the mufassirs frequently apply and refer to in the exegesis of many verses. In the literature of Ulūm al-Qur'ān, while various potential causes of mushkil are discussed, there exists considerable variation regarding which Qur'ānic verses are considered mushkil. This variation arises from the fact that because the meaning of a verse may be clear and easily understood by some readers, while the same verse is considered mushkil by others. As a result, numerous verses have been evaluated and interpreted within the framework of mushkil. This study addresses, as an example of the aforementioned situation, the interpretation of the 13th verse of the Sūrat al-Insān, which states that the sun will not be seen in paradise, and the verses in which shade is promised to the people of paradise are discussed in the context of mushkil al-Qur'ān. These verses are analyzed within the framework of mushkil al-Qur'ān, focusing on the causes of and solutions to the ishkāl as discussed in the literature of Qur'ānic sciences. To this end, the study first presents the interpretations of the 13th verse of the Sūrat al-Insān as provided by mufassirs. It then investigates the characteristics of the shade promised to the believers as a blessing of paradise, as outlined in the Qur'ānic verses. Thus, the study explores questions regarding the apparent contradiction between the absence of the sun in paradise and the need for shade, categorizing the responses of the mufassirs under three main headings. First, some mufassirs resolved this ishkāl by interpreting the shade in paradise as a kināya, symbolizing comfort. If the shade is accepted as a kināya in the sense of comfort, the need to answer questions, such as why shade is mentioned among the attributes of paradise despite the absence of the sun, or why there is a need for shade in a sunless environment, becomes irrelevant. The second interpretation focused on the emphasis placed on the social context, highlighting the importance of shade for those living in hot regions, such as the addressees of revelation period. Finally, mufassirs have provided explanations about the nature of the shade in paradise by drawing on variations in qiraat. Through this classification, the study compiles and evaluates the diverse interpretations to the issue found across various tafsīrs.

**Keywords:** Tafsir, Mushkil al-Qur'ān, Paradise, Sun, Shade.

“‘Take the word zill,’ she said. While I was struggling with the translation, she was trying to grasp the significance of the original Arabic. ‘You mean the word for shade?’ ‘Zill does mean shade,’ Mumsey allowed, ‘and the Qur’an does say that zill is one of the blessings of paradise.’ She paused to recall an appropriate reference: “‘Those who kept their duty are amongst shade and fountains”. But zill does not in all its Qur’anic usages mean shade. Indeed, we are clearly told that there is no sun in paradise: “They will see therein neither sun nor intense cold”. There is thus no question of shade as such.”

(Ziauddin Sardar, *Desperately Seeking Paradise*, 43)\*

## Giriş

Kur’ân, nâzil olduğu tarihten itibaren ona inanan, tabi olanların dinî ve sosyal hayatını şekillendirmekte, muhataplarına birçok konuda yol gösterecek genel kaidelerin bilgisini içermektedir. Nitekim Kur’ân bizzat mâhiyetini tanımlarken kendisinin hidayet rehberi, beyan edici, öğüt ve bir şifa kaynağı oluşundan<sup>[1]</sup> bahsetmektedir. Bu minvalde insanlığa birçok konuda ebedî kurtuluşa erecekleri yolu gösteren ilahî bir rahmet ve büyük bir haber olduğunu vurgulamaktadır.<sup>[2]</sup> Ayrıca açıklanmış, kolaylaştırılmış, apaçık bir hitap oluşu âyetlerde bildirilmekte ve içerisinde hiçbir ihtilafın, tutarsızlığın olmadığı vurgulanmaktadır.<sup>[3]</sup> Ancak bu noktada muhatabın Kur’ân’ı anlamak ve yorumlamak için gereken donanımına ne oranda sahip olduğunu önemlidir. Konuyla ilgili olarak literatürde “âdâbü’l-müfessirîn” başlığı altında âyetlerin anlaşılabilmesi, te’vîl edilebilmesi için birtakım ilkeler, ilimler ve yöntemler zikredilmektedir. Muhatabın bu ilkelere riayet etmesi oranında kastedilen manaya ulaşması mümkün kabul edilmektedir. Dolayısıyla Kur’ân’ın “kolaylaştırılmış” olması herkesin onu aynı düzeyde anlamasını ve yorumlamasını gerektirmektedir.<sup>[4]</sup> Üstelik Kur’ân’ın her âyeti anlam olarak aynı açıklıkta değildir. Müteşâbih, mücmel, müşkil gibi anlamı kapalı olan lafızları da bulunmaktadır.

Bahsedildiği üzere anlamı kapalı kalan Kur’ân lafızları/âyetleri ve bunların te’vîli ile ilgili ulû-mü’l-Kur’ân literatüründe geçen terimlerden birisi müşkil olmuştur. Tefsir kapsamında müşkil terimi, Kur’ân’da aralarında çelişki varmış gibi görünen âyetler için kullanılmaktadır.<sup>[5]</sup> Bazı âyetlerdeki işkâlin sebebi, lafızlarının muhataba ilk bakışta çelişik gelmesi ancak bir çaba sonucu anlaşılabilir ve izah edilen mahiyette olması şeklinde zikredilmektedir. Bununla birlikte âyetin müşkil oluşu, okuyucudan da kaynaklanabilmektedir. Nitekim müşkilü’l-Kur’ân kapsamında

[1] Bu pasaj Ziauddin Sardar ve annesi arasında cennet hakkında geçen bir konuşmadan alıntıdır. Çalışmanın ilk adımının atılmasına vesile olan pasajın tercümesi şu şekildedir: “‘Zill kelimesini ele alalım.’ dedi. Ben kelimenin tercümesiyle uğraşırken o Arapça aslının önemini kavramaya çalışıyordu. ‘Gölge kelimesini mi kastediyorsun?’ ‘Zill gölge anlamına gelir.’ dedi anneciğim, ‘ve Kur’ân, gölgenin cennet nimetlerinden birisi olduğunu söyler.’ Uygun referansı anımsamak için durakladı: ‘Şüphesiz takva sahipleri gölgeliklerde ve pınar başlıklarındadır.’ Ancak zill Kur’ân’daki her kullanımında gölge anlamında değildir. Esasında cennette güneşin olmadığı bize açıkça söylenmiştir: ‘Orada ne güneş ne de dondurucu soğuk görürler.’ Dolayısıyla böyle bir gölge muamması yoktur.”

[1] Yûnus 10/57; en-Nahl 16/89.

[2] Musa Bilgiz, “Kur’an-ı Kerim’in Bazı Özellikleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2017), 187-188.

[3] en-Nisâ 4/82, el-En’âm 6/114, Meryem 19/97, el-Hac 22/16, en-Nûr 24/18.

[4] Zakir Demir, “Kur’ân’ın Mâhiyetini Tanımlayan Kolaylaştırılmış Kitap İddiasına Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Tahlili”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 238, 258.

[5] Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Darü’t-Türâs, ts.), 2/45; Celaeddin Abdurrahman Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Ali (Kahire: Darü’l-Hadîs, 2006), 2/71; Adem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

meydana gelen değişim “zaman, kültür, yorumcunun bakış açısı, bilgi birikimi ve ekol tercihleri” gibi hususlar açısından farklılık göstermektedir. Bu sebeple bahsi geçen ilim, diğer Kur’ân ilimlerine kıyasla tefsirin nazarî boyutunun ötesinde, pratik yönüyle de ilişkili kabul edilmektedir.<sup>[6]</sup>

Müellifler Kur’ân’da hakikî anlamda tenakuz, tezat ihtilafının bulunmadığı ancak çeşitlilik ihtilafının bulunmasının caiz olduğunu vurgulamıştır.<sup>[7]</sup> Zira Kur’ân âyetleri arasında tenakuzun var olduğunu söyleyebilmek için çelişik iki âyetin/ifadenin tüm öğeleriyle aynı olduğunu ispat etmek gerekir. Failler, fiiller, zaman, mekân, hakikat ve mecaz gibi öğelerde farklılık varsa tenakuz iddiası geçersiz olacaktır.<sup>[8]</sup> Zerkeşî’nin (öl. 794/1392), *el-Burhan*’da işkâl vehmi uyandıran durumları sıralarken de bahsedilen farklılıklara değindiği görülmektedir. Söz gelimi bir konunun veya durumun iki veya daha çok âyette değişik aşamalarından bahsedilmesi, farklı âyetlerin aynı meseleye dair zannedilmesi, fiilin failinin ve müessir kuvvetin farklı oluşundan kaynaklanan ihtilaf, hakikat ve mecaz açısından ihtilaf, bir kelimeye atfedilen birden fazla anlam, kıraat ihtilafı gibi durumlar işkâlin sebepleri arasında zikredilmektedir.<sup>[9]</sup> Âyetler arasında var olduğu vehmedilen ihtilâfların çözümünde ise te’vil, tahsis, nesih gibi yöntemlere başvurulmaktadır.<sup>[10]</sup> Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri de müşkilin çözümünde önemli bir yöntem kabul edilmektedir.<sup>[11]</sup>

Müşkilü’l-Kur’ân bağlamında birçok akademik çalışmanın kaleme alındığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların bir kısmı, terimi genel olarak incelerken bir kısmı seçilen bazı âyetler özelinde ele almaktadır.<sup>[12]</sup> Bunun yanında araştırmanın konu başlığı ile ilişkili sayılabilecek bir diğer çalışma Kur’ân’da gölgenin mahiyetinin genel olarak ele alındığı “Kur’an’da Gölge Metaforu” başlıklı makaledir. Yazar makalesinde gölgenin Kur’ân’daki kullanımlarını incelemiş ve metin içi-metin dışı bağlamı dikkate alarak dünya ve ahiret hayatında gölgenin mahiyetini Kur’ân bütünlüğü içerisinde değerlendirmektedir.<sup>[13]</sup> Bu çalışmada ise müşkilü’l-Kur’ân literatürüne mütevazî bir katkı olarak İnsân sûresinin 13. âyetinde cennette güneşin görülmeyeceğinden bahsedilmesi ve cennet ehline gölgenin bir nimet olarak vadedilmesi meselesi işkâl bağlamında ele alınmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bahsi geçen âyetleri müşkilü’l-Kur’ân açısından değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Meseleyi incelerken daha çok, cennetin vasıfları arasında gölgenin zikredilmesini İnsân sûresinin 13. âyetine atıfta bulunarak te’vil eden ve ilgili âyetler arasını te’life çalışan müfessirlerin eserlerine müracaat edilmektedir. Böylece yukarıda zikri geçen müşkil teriminin kapsamı, müşkile sebep olan durumlar ve müşkil âyetlere dair te’vil yöntemleri dikkate alınarak çalışmanın konusu kapsamına giren âyetlere dair tefsir tarihindeki yaklaşımlar ve tev’il

[6] Muhammed İsa Yüksek, “Bir İşkâl Çözüm Yöntemi Olarak Neshin Aidiyeti”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1068, 1071.

[7] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkilü’l-Kur’ân*, şrh., nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türa, 1973), 40; Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, 45-50; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, 69-70.

[8] Adem Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 35.

[9] Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, 2/54-65.

[10] Osman Şahin, *Kur’ân-ı Kerîm’deki Müşkil İfadeler ve Çözüm Yolları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 108; Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, 32/165.

[11] Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, 2/54-55; Ali Karataş, “Kur’an’ı Kurân ile Anlama”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 190; Muhammed İsa Yüksek, “Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsirinin Bilgi Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 186.

[12] Konuyla ilgili kaleme alınmış bazı çalışmalar şu şekildedir: Şahin, *Kur’ân-ı Kerîm’deki Müşkil İfadeler ve Çözüm Yolları*; Süleyman Pak, *Müşkilü’l-Kur’ân* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000); Murat Sülün, “Mahiyet, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü’l-Kur’ân”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları III*, 2002, 329-346; Mustafa Altındağ, “Kur’an’da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 7 (2007), 41-88; Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler”; Mehmet Akın, “Kur’an’ı Anlamada Müşkilatın Giderilmesi”, *Toplum Bilimleri* 10/19 (2016), 367-378; Muhammed İsa Yüksek, “Zekeriya-Yahya Kıssasında İşkâle Sebep Olan İfadelerin Tahlili”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 231-264; Yunus Akça, “Kur’an’da Müşkile Yol Açan Sebepler”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 189-215; Hasan İslam Sak, “Müşkilü’l-Kur’ân Bağlamında Kur’ân’da İnsan İçin Kullanılan Olumsuz İfadeler”, *Bilimname* 47 (2022), 377-427.

[13] Cengiz Güneş, “Kur’an’da Gölge Metaforu”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/1 (2024), 115-138.

çeşitliliği betimleyici bir üslupla ortaya koyulmaktadır. Meseleye ilişkin farklı te'viller konusal olarak tasnif edilmektedir. Bu şekilde meseleyi, açıklanması ve çözümlenmesi gereken bir husus olarak ele alan müfessirlerin yorumlarını bir bütün içerisinde değerlendirilmektedir.

Cennette güneşin görülmeyeceği Kur'ân'da haber verilmişken ahirette müminlere gölgenin vadedilmesi ve cennetin vasıfları arasında gölgenin zikredilmesi, Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) gibi bazı müfessirler tarafından muhtemel bir şüphe sebebi olarak görülmüş ve bu şüphenin ortadan kaldırılmasına yönelik izahlar yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bahsi geçen mesele ile ilgili işkâl veya tenakuz lafızları doğrudan kullanılmamıştır. Ancak müşkil kapsamında ele alınan her âyetin tefsirinde müfessirler bu ibareleri kullanmadan da zâhiren bir işkâl olduğu mesajını vermişlerdir. Özellikle “Şöyle dersene/denilirse...şöyle cevap veririm/verilir, biri şunu sorarsa... cevap şu olur.” gibi kalıplar kullanılarak şüpheli veya müşkil izlenimi uyandıran meseleler izah edilmiştir.<sup>[14]</sup> Bu çalışmanın esas aldığı âyetler özelinde de bu kalıpların zaman zaman İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Fahreddin er-Râzî gibi bazı müfessirler tarafından kullanıldığı görülmüştür.<sup>[15]</sup> Benzer şekilde müfessirler, cennetteki gölgeden bahseden âyetlerin tev'illerinde genellikle İnsân sûresinin 13. âyetine atıfta bulunarak bu âyetleri birbiriyle ilişkili olarak yorumlamışlardır. Dolayısıyla bu durum, müfessirlerin bahsi geçen âyetler arasında telif edilmesi gereken bir mesele olduğuna kanaat getirdiklerini düşündürmektedir.

### 1. İnsan Sûresinin 13. Âyeti Hakkında Müfessirlerin Te'villeri

Kur'ân'da cennetin birtakım vasıflarından bahsedilmiş, dünya hayatında sorumluluklarını yerine getirenlerin cennette birçok nimete erişecekleri vadedilmiştir. Bu nimetlerin dünyadakilere benzediği, cennet sakinleri için tanıdık nimetler olacağı *كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا* “Kendilerine ne zaman cennetteki meyvelerden rızık olarak sunulsa ‘Bu daha önce bize verilen rızıklardan’ derler. O rızık onlara benzer şekilde verilmiştir.”<sup>[16]</sup> âyetinde de görüldüğü üzere ayrıca vurgulanmıştır. Dolayısıyla muhatap için anlam ve önemi olan, sosyal hayatta tecrübe ettiği, bildiği hususlarla cennet ve nimetleri anlatılmıştır. Söz gelimi, cennetteki zaman dünyadakine benzetilerek müminlere “sabah-akşam” rızık verileceği belirtilmiştir.<sup>[17]</sup> Sabah ve akşam kelimeleri kullanılarak muhatap tarafından bilinen bir anlatım şekli kullanılmıştır.<sup>[18]</sup> Bu bağlamda *مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ* âyetinin<sup>[19]</sup> başında zikredilen mesel kelimesi, genellikle cennetin özellikleri/sıfatı olarak te'vil edilse de bazı müfessirler tarafından teşbih olarak yorumlanmıştır. Zira Allah âyetin devamında, kulların müşahade etmediği cennet nimetlerinin durumunu, bilinen ve görülen dünya nimetleri üzerinden örneklendirerek vahyin muhataplarına tarif etmiştir.<sup>[20]</sup>

Cennetin, Kur'ân'da bahsedilen bir diğer vasfı da orada güneşin görülmeyecek olmasıdır. *لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمَهْرِيرًا* şeklindeki İnsân sûresinin 13. âyetinde cennet, güneşin ve dondurucu soğukun olmadığı bir yer olarak nitelendirilmiştir. Bazı müfessirler cennette yaz ve kışın olmayacağı

[14] Celil Kiraz, “Şerif Murtaza'nın Kur'an Müşkillerini Çözümlemeye Kullandığı Yöntemler”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 202; Veysel Gengil, “Zemahşerî'nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (2021), 529.

[15] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 2/113; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Tefsiru Fahri-Râzî: et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1981), 10/141-142; Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî Hâzin, *Tefsîrü'l-Hâzin el-müsemmâ Lübbâbü't-te'vil fi meâni't-tenzîl*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/391.

[16] el-Bakara 2/25.

[17] Meryem 19/62.

[18] Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyya Ensarî, *Fethü'r-rahman bi-keşfi ma yeltebisu fi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1983), 117.

[19] er-Ra'd 13/35.

[20] Ebü'l-Leys İmamü'l-Hüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/195.

vurgulayarak âyeti, cennet ehline güneşin sıcaklığının ve kışın soğğunun isabet etmeyeceği şeklinde tefsir etmiştir.<sup>[21]</sup> Maverdî (ö. 450/1058) ise güneşten kastedilene iki madde ile açıklamıştır. İlkine göre cennet ehli daimî bir nur içerisinde olacaklarından, başka bir ışık kaynağına ihtiyaç duymayacaklardır. Güneşin olmayışı, bahsedilen ışığın mübalağalı anlatımıdır. İkincisine göre ise âyette sıcaklıktan eziyet göreceklere bir güneşin olmayışı ifade edilmiştir ve bu durumda güneşin yokluğu onun eziyetinin yokluğu anlamındadır.<sup>[22]</sup> Yine güneşin ve zemherîrin cennette görülmeyeceği bilgisi, hakikî anlamda güneşin yokluğuna değil havasının sıcak ve soğuk olmamasına işaret olarak yorumlanmaktadır.<sup>[23]</sup> Bu bağlamda âyette geçen güneş ve zemherîr kelimeleri, sıcak ve soğuktan kinayedir.<sup>[24]</sup> Dolayısıyla cennetin havası mutedildir, sıcaklığın ve soğğun zararından uzaktır.<sup>[25]</sup>

Bununla birlikte cennetliklerin görebileceği ve onları sıkıntıya düşürecek bir sıcaklığın olmaması, bazı müfessirler tarafından orada güneşin bulunmayacağı ile gerekçelendirilmiştir.<sup>[26]</sup> Konuyla ilgili Hz. Peygamber'in "Cennette güneş ve karanlık gece, eziyet veren sıcak ve soğuk yoktur." şeklindeki hadisi aktarılmıştır.<sup>[27]</sup> Bu minvalde âyette güneşin görülmeyeceğinin söylenmesi güneşin yokluğundan kinâyedir, bu da onun sıcaklığının olmamasını gerektirir.<sup>[28]</sup> Farklı bir yaklaşım olarak âyetin devamında zikredilen zemherîrin ise Tay lehçesinde ay anlamına geldiği söylenmiştir. Bu durumda bazı müfessirlere göre âyette anlatılmak istenilen, müminlerin cennette güneşin/gündüzün veya ayın/gecenin ışığını görmeyecekleridir. Zira cennetin kendisine has nuru vardır.<sup>[29]</sup> Zemherîr kelimesinin ay anlamında olduğunu teyit eder mahiyette âyetin, ihtibak sanatını içerdiğinden bahsedilmiştir. Bu durumda güneşin nefyi, güneşle zuhur eden ve ışığını güneşten alan ayın nefyine de delâlet etmektedir.<sup>[30]</sup>

Kur'ân'da güneşin ısı kaynağı olmasının yanında ışık kaynağı olduğundan da bahsedilmiştir.<sup>[31]</sup> Böylece müfessirler âyeti yorumlarken güneşin yokluğu halinde cennette ışığın nasıl var olacağına dair te'villerde bulunmuşlardır. Cennette nuranî bir ışığın olacağı,<sup>[32]</sup> orada güneş bulunmadığı için onun aydınlık yaratılmış olabileceği ifade edilmiştir.<sup>[33]</sup> Böylece cennet, güneşe veya aya

[21] Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 2002), 4/527; Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî: Meâlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Daru Taybe, 1988), 8/296.

[22] Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsîri'l-Mâverdi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 6/169.

[23] Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Ebû Bilal Ğanîm b. Abbas (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 6/117.

[24] Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr ve acâ'ibü't-te'vîl*, thk. Yunus el-Acelî (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfet'el-İslâmiyye/Beyrut: Müessesetü Ulumi'l-Kur'ân, ts.), 1288.

[25] Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-aziz*, thk. es-Seyyid Abdü'l-Âl es-Seyyid v.d. (Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 2007), 8/492.

[26] Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Tefsîru'n-Neseî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/579; Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîtt fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'-d-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2015), 25/134.

[27] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsa İbn Ebû İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-aziz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâse, Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 2002), 5/71.

[28] Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 29/389.

[29] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, 8/492; el-Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî: Meâlimü't-tenzîl*, 8/296; Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1418), 5/271; İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/389-390.

[30] Burhânuddîn Ebû'l-Hasen İbrahim b. Ömer Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-ayâti ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 21/143. İhtibâk, "sözden zıt veya benzer unsurlardan birinin atılarak diğerinin ona delâletiyle yetinmek." anlamındadır. bk. İsmail Durmuş, "İhtibâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/553.

[31] Yûnus 10/5, el-Furkân 25/61; en-Nebe 78/13.

[32] Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummi Nisaburî, *Tefsîru garaibü'l-Kur'ân ve regaibü'l-furkan*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâse, Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 6/414.

[33] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân: Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd., Müraca Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 16/322-323.

ihtiyaç duymaksızın zatî olarak aydınlıktır.<sup>[34]</sup> Bir yaklaşıma göre bu aydınlığın kaynağı, güneşin ışığından daha büyük olan arşın ya da arşın kandillerinin nuru olacaktır. Müminleri bu ışıktan gölgeleyen şey ise cennet ağaçlarıdır.<sup>[35]</sup> Bu açıdan cennetin ışıldayan bir nuru vardır ve bu nur sayesinde güneşe gerek duymaksızın gölge oluşur. “Cennetten bir bilezik dünyaya atılsa onun nuru dünyayı aydınlatır ve güneşin nuruna galebe çalar.” rivayeti de cennetin kendine has ışık kaynağını açıklamaya yönelik delil olarak zikredilmiştir.<sup>[36]</sup> Bir rivayette cennetin ışığı, güneş doğmadan önceki zamanın yani fecir vaktinin ışığına benzetilmiştir.<sup>[37]</sup> Tefsirinde bunlar gibi konuyla ilgili bazı rivayetler aktaran Âlûsî (öl. 1270/1854), bu rivayetlerde cennete dair zikredilen bazı vasıfların zikredilme amacından bahsetmiştir. Bu bağlamda maksat, anlatılmak istenilen şeyi soru soran kişinin anlam dünyasına yaklaştırmak ve onun idrak edebileceği şekilde beyan etmektir.<sup>[38]</sup>

Bir diğer rivayette cennet ehlinin, cennetteyken bir ışık göreceğinden ve onu güneş sanacaklarından bahsedilmektedir. Buna göre gördükleri ışığı güneş zannedenler, cennette güneşin olmadığı bildirilmişken bu ışığın neden kaynaklandığını sorarlar. Rıdvan ise onlara “Bu güneş veya ay değildir bilakis gülümseyen Fâtıma ve Ali'dir. Onların gülümsemesinden cennetler aydınlandı.” şeklinde cevap vermiştir. Muhakkikin dipnotta belirttiği üzere bu haber sahih değildir ancak rivayete tefsirinde yer veren Kurtubî (öl. 671/1273) bununla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.<sup>[39]</sup> Bu bilgilerden hareketle müfessirlerin âyete dair yorumları genelde üç vecihte özetlenebilir. İlki cennette hakikî anlamda güneşin olmayacağı kanaatidir. İkinci vecih ise güneşin yokluğunun, ışığının ve sıcaklığının hissedilmeyeceği, rahatsız etmeyeceği anlamında kabul edilmesidir. Son olarak da güneşin hakikî anlamda yokluğunun kabul edilmesi ile ilişkili olarak, ışığını ondan alan ayın da cennette görülmeceğinin ifade edilmesidir. Bu nedenle bazı te'villerde zemherîr ay olarak kabul edilmiştir. Cennetin ışık kaynağına dair güneş ve aya ihtiyaç duymaksızın onun aydınlık olarak yaratıldığı, cennetin kendisine has ışığının olduğu şeklinde te'viller yapılmıştır.

## 2. Cennetteki Gölgenin Mahiyetine Dair Te'viller

İnsân sûresinin 13. âyetinde cennette güneşin ve dondurucu soğukun görülmeceği bildirilmektedir. Bununla birlikte *إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَعُيُوبٍ* âyeti<sup>[40]</sup> ve diğer bazı âyetlerde müttakilerin cennette gölgelikler altında bulunacaklarından bahsedilmektedir. Bir nimet olarak vadedilen bu gölge hakkındaki âyetlere bakıldığında ise gölgenin farklı vasıflarının zikredildiği görülmektedir. Bu gölgeliklerin, dünyadaki gölgeden farklı olan nitelikleri âyetlerde *zâlıl* (koyu), *dâimî*, *memdûd* gibi çeşitli ifadelerle belirtilmiştir.<sup>[41]</sup>

Dünyada insanları sıcaktan, soğuktan, yağmur ve rüzgârdan koruyan, ağaçlar veya binalar vesilesiyle oluşan gölge, bir nimet olarak kullara bahşedilmiştir. Dolayısıyla ahirette takva sahiplerine verileceği bildirilen gölge; muhatap tarafından bilinen, nefislere hoş gelen ve rağbet edilen bir nimettir.<sup>[42]</sup> Cennetteki gölge aynı zamanda, insanlara hiçbir ezası olmayan, güneşin kaybedemediği

[34] Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, 5/271.

[35] Zekeriyya Ensârî, *Fethü'r-rahman bi-keşfi ma yeltebisu fi'l-Kur'ân*, 474.

[36] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/323.

[37] Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezü Heçr li'l-Buhûs ve'-d-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003), 1/199; Ebü's-Senâ Şehâbuddîn Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 23/35-36.

[38] Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 23/35-36.

[39] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 21/472.

[40] el-Mürselât 77/41.

[41] en-Nisâ 4/57; er-Ra'd 13/35; el-Vâkıa 56/30.

[42] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/352.





verilmiştir. Buna göre güneşin yokluğu, gölgenin yokluğunu gerektirmez. Çünkü gölge Allah'ın yarattığı yine O'nun izniyle faydası olan bir emr-i vücûdîdir, adem/yokluk değildir. Dolayısıyla vehmedildiği gibi gölge, güneşin yokluğunu ifade etmez.<sup>[51]</sup> Burada müfessirin aktardığına göre güneşin yokluğu halinde gölgenin var olması ve ona olan ihtiyaç birbirinden ayrı şeylerdir. Güneş dürülse bile gölge vadedildiği üzere mevcut olacaktır.

Amel defteri sağından verilenlerden bahseden Vâkıa sûresinin 30. âyetinde *وَظِلٌّ مَّندُودٌ* “kesintisi olmayan gölge” şeklinde yine gölgenin benzer vasfına dikkat çekilmiştir. Bu âyette geçen gölge ile ilgili “Cennette öyle bir ağaç vardır ki binek üzerinde birisi yüz yıl bu ağacın gölgesinde bineğini sürse yine de onu bitiremez/sonuna ulaşamaz.” rivayetinin geçtiği görülmektedir.<sup>[52]</sup> Mezkûr rivayetle müfessirler cennetin gölgesinin kesintisiz oluşuna delil getirmiştir. Yine İnsân sûresinin *وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَذَلِيلًا* şeklindeki 14. âyetine bakıldığında gölgenin cennet ehlinin hemen üzerlerinde, onlara yakın olduğundan bahsedilmiştir. Âyette aynı zamanda kolayca toplanabilen meyvelerden de söz edilmesi, müfessirleri gölgenin bir ağaçtan kaynaklandığı sonucuna ulaştırmıştır. Zira müfessirler genellikle âyetlerde geçen gölgenin cennet ağaçlarının ve saraylarının/binalarının gölgesi veya arşın gölgesi olduğuna dair rivayetler aktarmıştır.<sup>[53]</sup> Özellikle yukarıda aktarılan rivayetin delaletiyle cennetteki gölgenin bir ağaç gölgesi olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.

Ancak Fahreddin er-Râzî, Vâkıa sûresinin 30. âyetinin tefsirinde konuyla ilgili farklı bir yorumdan bahsetmektedir. Müfessir cennetteki gölgenin kesintisiz oluşuna dair üç vecih zikretmiştir. Bu vecihlerden ilki olan zaman açısından memdûd oluş, daimiliği ifade etmektedir. İkinci vecih olan mekân açısından memdûd oluş ise cennette büyük bir alanın üzerine düşen ve orayı örten gölgeyi ifade etmektedir. Üçüncü vecih ise memdûd vasfının, gölgenin yayılmış olması anlamında kullanımıdır. Bunlardan ikinci vechin mahiyetine dair bir işkâle açıklama getiren Râzî, gölgenin bazen yüksekte olabileceği ihtimalini zikretmiştir. Güneşin yeryüzünün altında olması durumunda arzın gölgesinin hava boşluğuna düşeceğini, gölgelerin üst üste gelerek arzın vechinin kararacağını söylemiştir. Şayet güneş arzın ufuğa yakın olan iki tarafından biri üzerinde olursa ışığı yeryüzüne yayılır, hava aydınlanır ancak yakıcı sıcak olmaz. Dolayısıyla ayette geçen gölge gecenin gölgesi gibidir. Buna göre cennetteki gölge ağaçların gölgesi değil Allah'ın yaratmış olduğu bir gölge olur.<sup>[54]</sup> Bu görüş konuyla ilgili Rebi' b. Enes'ten nakledilen ve gölgenin kaynağının ağaçtan başka bir şey olduğunu belirten “O arşın son bulmayan gölgesidir.”<sup>[55]</sup> rivayetiyle de benzerlik arz etmektedir. Ancak tefsirlerde cennetteki ağaçla ilgili nakledilen rivayetler, Râzî tefsirinde geçen bu değerlendirmenin yerinde olmadığına dair bir delil kabul edilmiştir.<sup>[56]</sup>

### 3. Meselenin Müşkilü'l-Kur'ân Bağlamında Değerlendirilmesi

Tekvîr sûresinin ilk âyetinde bahsedildiği üzere kıyamet günü güneş dürülecek, sonuç olarak güneş ısı ve ışık kaynağı oluşu gibi temel işlevlerini kaybedecektir. Nitekim İnsân sûresinin 13. âyetinde de cennette güneşin görülmeyeceği açıkça ifade edilmiştir. Öte yandan Kur'ân, cennette

[51] Muhammed b. Ahmed el-Hatîb Şirbînî, *Tefsîrû'l-Hatîb eş-Şirbînî el-müsemma es-sirâcu'l-munîr f'l-i'âneti 'ala ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi rabbina el-hekîm el-habîr* (Beirut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 4/193.

[52] Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 7/168.

[53] Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22/314-317; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebu Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm: müsne'den ani'r-Resûl (s.a.v.) ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1997), 985; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/196; Semerkandî, *Tefsîrû's-Semerkandî*, 1/362.

[54] Râzî, *Tefsîru Fahri'-Râzî*, 29/165.

[55] İbn Ebu Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, 985.

[56] Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî İbn Âdil, *el-Lübab f' ulumi'l-kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 18/399.

müminlerin bir nimet olarak gölge ile mükâfatlandırılacakları bilgisini vermiştir. Güneşin olmadığı böyle bir ortamda gölgenin vadedilmesi durumu ise bazı müfessirler tarafından tartışılmıştır. Çünkü gölge, güneş ışığının (bir nesnenin) üzerine düşmesiyle ancak meydana gelebilir.<sup>[57]</sup> Fahreddin er-Râzî'nin meseleye dair yaptığı izahlarla muhtemel şüpheleri ortadan kaldırdığını ifade ettiği bu işkâli çözmek için müfessirler, âyetleri telif ve te'vîl yoluna gitmişlerdir. Tefsirlerde işkâlin çözümüne bir adım olarak "Cennette güneş, soğuk veya sıcak mı var da beraberinde gölgeye ihtiyaç duyulsun?", "Cennetin bir sıfatı olarak gölgeden bahsedilmesinin faydası nedir?" gibi sorular karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde dünyada güneş ışıklarının erişemediği, sürekli gölge olan yerlerin havasının bozuk ve eza verici olmasına rağmen cennette uzun, kesintisiz gölgeler olduğundan bahsedilmesinin de hikmetine dair literatürde benzer açıklamalar görülmektedir.<sup>[58]</sup> İşkâlin çözümü noktasında öne çıkan değerlendirmeler ise âyette kinâyeye kullanımına vurgu yapılması, sosyal bağlamı dikkate almak ve kıraat farklılıklarına müracaat etmek olmuştur.

### 3.1. Gölgenin Kinâyeye Olarak Yorumlanması

Kinâyeye "konuşanın anlatmak istediği manayı sözlükte onun için belirlenmiş olan lafızla değil de varlığı ona bağlı olan başka bir mana yardımıyla ifade etmesi" anlamındadır.<sup>[59]</sup> Mecazdan farklı olarak kinâyede hakikî anlamın kastedilmesi mümkün olmakla birlikte cümleden zikredilmeyen unsurun, zikredilen unsur vesilesi ile anlatılması sebebiyle kinâyede amacın mecazî anlam olduğu da ifade edilmiştir.<sup>[60]</sup> Kinâyenin Kur'ân'da kullanılması ise zaman zaman muhatabın muradı ve söz konusu kinâyeyi anlayamaması sebebiyle işkâle yol açmaktadır. Dolayısıyla bu gibi âyetlerin anlaşılması için teemmül ve araştırma gerekebilmektedir.<sup>[61]</sup> Cennet ehline vadedilen gölgenin te'vîlinde de bazı müfessirler gölgenin kinâyeye olarak kullanıldığına vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda Kur'ân'da cennetliklere lütfedilecek gölge, bazı müfessirler tarafından rahatlıktan kinâyeye olarak yorumlanmıştır. Cennetteki gölgeye kinâyeye olarak rahatlık anlamının atfedilmesi durumunda, onun kesintisiz veya yoğun oluşu gibi vasıfları da rahatlığın mübalağalı şekilde büyüklüğünden kinâyeye kabul edilir. Böylece "Cennette sıcağı eziyet veren güneş yoksa onun gölgesinin kesintisiz olarak vafedilmesinin faydası nedir?" sorusuna da cevap verilmiş olur. Yine dünyada güneşin hiç ulaşmadığı, hep gölgeli olan yerlerin havasının bozuk olduğu görülmesine rağmen cennetin daimî gölge ile anılmasının manasına yönelik şüpheler gölgenin kinâyeye olarak yorumlanmasıyla ortadan kalkmış olur.<sup>[62]</sup> Cennet sakinlerinin güzel bir yaşama erişeceklerini ifade eden bu kinâyeli anlatım tarzı, mükâfatlarının mükemmelliğinin ve cennet nimetlerinin kemâl seviyesinde olmasının karşılığıdır.<sup>[63]</sup> Âlûsî, Ra'd sûresinin 35. âyetinde geçen gölge kelimesinin izzet ve refah anlamında olabileceğini belirtmiştir. Gölgenin daimî oluşu da rahatlığın daimî oluşundan kinâyedir.<sup>[64]</sup>

Cennette vadedilen gölgenin özellikle işârî tefsirlerde mecaza hamledildiği görülmektedir. Söz gelimi Kuşeyrî (öl. 465/1072) takva sahiplerinin cennette gölgede olacaklarını te'vîl ederken insanların dünya hayatındaki derecelerini dikkate almıştır. Buna göre dünyada bazı insanlar

[57] Zekeriyâ Ensârî, *Fethü'r-rahman bi-keşfi ma yeltebisu fi'l-Kur'ân*, 474. Müfessir güneş ışığı olarak zikretse de güneş ışığı dışında herhangi bir ışık kaynağı da gölgenin oluşmasını sağlayacağı için ışığın umumî olarak zikredilmesi daha doğru olacaktır.

[58] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/287; İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fi'lmi't-tefsîr*, 2/113; Râzî, *Tefsîru Fahri'-Râzî*, 10/141-142.

[59] Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman Abdülkahir Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz: Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 70.

[60] İsmail Durmuş, "Kinaye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/34.

[61] Pak, *Müşkilü'l-Kur'ân*, 187.

[62] Râzî, *Tefsîru Fahri'-Râzî*, 10/141-142.

[63] Rıza, *Tefsîrü'l-menâr*, 5/168; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Kahire-Beyrut: Dârü's-Şürûk, 2003), 2/684; İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/90.

[64] Âlûsî, *Râhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 13/164.

Allah'ın rahmetinin bazıları himayesinin gölgesindeyken bir kısmı kerametinin veya inayetinin bir kısmı ise kurbetinin/yakınlığının gölgesindedir.<sup>[65]</sup> Âlûsî ise ibareyi, “beşerî oluşun bitişiyle meydana gelen, Allah'ın varlığının ve ilahî sıfatların gölgesi” şeklinde yorumlamıştır.<sup>[66]</sup> Bu te'viller kelimeyi hakikî anlamı dışında bir mana vererek yorumlamaları açısından gölgeyi kinâye kabul eden yaklaşımla benzerlik arz etmektedir. İşâri yorumları dışarıda bırakacak olursak müfessirlerin cennetteki gölgeyi genel olarak kâmil bir rahatlık anlamında te'vîl ettikleri görülmektedir. Bunu özellikle cennette güneşin olmayacağını belirten İnsân sûresinin 13. âyeti ile gerekçelendirmişlerdir. Nitekim gölgenin rahatlıktan bir kinâye olduğunu ifade ettikten sonra “cennette güneş yoktur” diyerek âyetler arasındaki bu ilişkiyi vurgulamışlardır. Böylece güneşin olmadığı veya tesir etmediği bir ortamda, gölgenin faydasının ne olacağı ya da neden gölgenin vadedildiğine ilişkin soruları da yanıtlamışlardır.

### 3.2. Sosyal Bağlamın Te'villere Etkisi Açısından Cennetliklere Gölgenin Vadedilmesi

Klasik ve çağdaş dönemde müfessirler Kur'ân'ı anlama ve yorumlama çabalarında hem Kur'ân'ın lafızları, âyetler arası münasebet, siyak-sibak gibi metnin kendi iç bağlamına hem de vahyin nâzil olduğu sosyal, siyasi, ekonomik, entelektüel ortam gibi metin dışı bağlama değinmişlerdir. Nüzul sürecinde toplumun değişimi, vahiyde hitap ve konu olarak değişimlere yol açmış, bu durum vahyin gönderiliş sürecinde anlaşılabilir ve uygulanabilirlik açısından muhatabın dikkate alındığını göstermiştir. Nitekim Mekke ve Medine döneminde nâzil olan âyetlerdeki hitap ve içerik farklılaşması bahsedilen hususun en belirgin örneklerinden olmuştur.<sup>[67]</sup> Dolayısıyla sosyo-kültürel ve tarihsel bağlama dair edinilen bilgi, tecrübe edilen hayat ile dil arasında meydana gelen ilişkiyi ortaya çıkarmak için önemli bir araçtır.<sup>[68]</sup> Bunun sonuçlarından biri olarak da Kur'ân'ın semantiği ve içeriği sosyo-tarihsel bağlamla yakından ilişki arz etmiştir. Kullanılan kelimeler ve ifadeler muhatabı tarafından aşına oldukları, anlayabildikleri ifadeler olmuştur.<sup>[69]</sup> Nitekim İbrahim sûresinin 4. âyetinde bu hakikat, her peygamberin kendi kavminin diliyle gönderildiği, böylece kavmine gelen vahyi açıkça beyan edebileceği şeklinde bildirilmiştir. Gölgenin Kur'ân'da hem bir mükâfat hem de bir ceza olarak zikredilmesi de tefsirlerde dış bağlam vurgusuyla te'vîl edilmiştir.

Bu minvalde müfessirlerin sosyal bağlamı vurguladıkları te'vîl yaklaşımlarına göre cennette gölgenin vadedildiği âyetlerde, muhataplara benzerini anlayabilecekleri, tecrübe ettikleri bir şeyle hitap edilmiştir. Ashab-ı yemîne vadedilen kesintisiz gölgeler, çölde yaşayan bir insan için hayalini kurduğu ve ulaşmayı hedeflediği nimetlerden sayılmıştır.<sup>[70]</sup> Dolayısıyla müfessirler, sıcaklıkların çok yüksek olduğu beldelerde yaşayanlar için gölgenin en rahatlatıcı şeylerden birisi olması sebebiyle âyette, cennet ehline bunun vadedildiğini ifade etmişlerdir. Yukarıda bahsedildiği gibi âyette geçen gölgenin rahatlıktan ve nimetin kemâlinden kinâye olarak yorumlanması da bu te'vîl yaklaşımıyla yakından ilgidir.<sup>[71]</sup> Bir yaklaşıma göre cennette vadedilen gölgenin mahiyeti, içerisinde yaşadıkları iklim sebebiyle en iyi nüzul dönemi muhataplarının anlayabileceği bir nimettir.<sup>[72]</sup>

[65] Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *Tefsîrü'l-Kuşeyrî: Letâifü'l-İşârât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 1/212.

[66] Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, 5/63.

[67] Muhammed İsa Yüksek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi: Referansları ve Sınırları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 98.

[68] Necmettin Gökçür, *Kuran Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 51.

[69] Ramon Harvey, *The Qur'an and the Just Society* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), 44.

[70] Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 6/3464.

[71] Râzî, *Tefsîru Fahri'-Râzî*, 10/141; Hâzin, *Tefsîrü'l-Hâzin el-müsemma Lübbü't-te'vîl fi meânî't-tenzîl*, 1/391; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 9/445; Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemal Paşa*, thk. Mahir Edib Habbus (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018), 3/102.

[72] Güneş, “Kur'an'da Gölge Metaforu”, 130.

Bu nedenle Nisa sûresinin 57. âyetinde önce nehirler ve eşler gibi cismanî nimetler zikredilmiş ardından da ruhanî bir nimet olarak gölgeden bahsedilmiştir. Dolayısıyla gölgeden kastedilen şey cennet nimetleridir.<sup>[73]</sup> Çünkü güneş sıcak beldelerde yaşayan kimselere bazı yönlerden sıkıntı verir. Gölge ise onları hem bedenene güneşten korumaktadır hem de ruhen dinlenebilmeleri ve rahatlayabilmelerini sağlamaktadır.

Müfessirler, cennette var olduğu belirtilen nimetleri vahyin muhatapları tarafından bilinen en güzel lezzetler olarak değerlendirmiştir. Gölge ise bu cennet nimetlerinin ikmâlidir. Araplar çölde ve çok sıcak beldelerde yaşayan topluluklardır. Aynı zamanda suya ulaşmaları da meşakkatlidir. Bu sebeple cennette bunun aksi vadedilmiş, dünyada bildikleri ferahlık sebepleri ile cennet tasvir edilmiştir. Mezkûr ortamı sağlayacak unsurlar ise ağaçlar ve gölgeleri, su ve nehirlerdir. Dünyada gölge, güneşin varlığı ile var olabilmektedir ancak cennette durum farklıdır. Orada sıcak olmaksızın ı ışık görülecektir. Cennet sakinlerine zorluk, sıkıntı verecek şekilde güneş olsaydı bile cennetteki ağaçlar yine de bu eziyeti ortadan kaldıracak mahiyette gölgelik olurdu.<sup>[74]</sup> Cennet ehline gölgenin yakın olacağından bahseden *وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا* şeklindeki İnsân sûresinin 14. âyetinde de gölgenin bilinir vasfı bağlamında bir yorum görülmektedir. Gölgenin vasıfları arasında yakınlık gibi bir vasıf bilinmediğinden âyette bahsedilen yakın oluş cennet ağacının dallarının sarkmasından kinâye şeklinde değerlendirilmiştir. Buna göre tıpkı dünyadaki bahçelerin, ağaçların dallarıyla gölgelenmesi gibi cennette de ağaçların yakın dalları altında takva sahipleri gölgeleneceklerdir. Ancak cennette gölgelenmeye ihtiyaç duyulacak bir güneş bulunmadığından, gölgenin yakınlığı, dalların sarkması anlamında bir mesel ya da mecaz-ı mürsel olarak kabul edilmiştir. Çünkü insanı gölgeleyen gölge yakınlığa ve uzaklığa göre değişmez.<sup>[75]</sup> Sonuç olarak te'vîl örneklerinde gölgenin, Kur'an'ın nâzil olduğu ortamda insanlar için en büyük nimetlerden birisi olması hususu, bu nimetin cennet ehline vadedilmesi ile ilişkili sayılmıştır. Gölgeye ilişkin yapılan değerlendirmelerde, cennette güneşin olmayacağını bildiren âyete atıf yapılmıştır. Ayrıca gölgeyle kastedilenin dünyada güneş vasıtasıyla oluşan hakikî gölgeden farklı olarak bir rahatlığı ifade ettiği sosyal bağlam vurgusuyla aktarılmıştır.

### 3.3. Kıraatin Şekillendirdiği Te'vîl Örnekleri

Kıraat farklılıkları işkâle sebep olan hususlar arasında zikredilmiş, müellifler bu tür işkâli çözmek adına birtakım yaklaşımlar benimsemiştir. Bazı durumlarda kıraat farklılıklarını işkâl ve ihtilaf sebebi olarak değil, çeşitlilik sayarak muhtemel anlamların hepsinin kabul edilmesinde sakınca görmemişlerdir.<sup>[76]</sup> Bazen de belirli kriterleri takip ederek kıraatler arasında tercihte bulunmuşlardır. Çalışmanın konusuyla ilgili olarak bu durumun bir örneğini Yâsin sûresinin 56. âyetinde geçen *ظِلَالٌ* kelimesinin te'vîlinde görmekteyiz. Müfessirler bu kelimeye dair nakledilen iki farklı okuyuşu değerlendirerek, cennette güneşin olmamasına rağmen gölgenin vadedilmesi meselesini izah ederken kıraatlerden istifade etmişlerdir. Kıraat vecihlerinin konuyla ilişkisini açıkça görebilmek için öncelikle ل-ل-ظ kökünden türeyen bazı kelimelerin anlamlarına değinmek yerinde olacaktır. *الظِّل* kelimesinin anlamı sözlüklerde gölge olarak verilmiştir. Bu anlamıyla mezkûr kelime *الضَّح* yani aydınlık kelimesinin zıddı olarak açıklanmıştır. Çoğulu ise *ظُلُولٌ أَظْلَالٌ* şeklinde gelmiştir. *الْمِظَلَّةُ* ve *الظَّلَّةُ* ibaresi gölgesi daimî olan yer anlamında kullanılırken *الظَّلَّةُ* kelimeleri ise güneşin gelmesini önleyen şemsiye/örtü, gölgelik, bulut gibi kişiyi gölgeleyen şeyler için kullanılmaktadır. Bunlardan *الظَّلَّةُ* kelimesinin çoğulu âyetlerde de örnekleri görüleceği

[73] Rıza, *Tefsîrü'l-menâr*, 5/168.

[74] İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 2/113; Râzî, *Tefsîru Fahrî'-Râzî*, 30/248; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 20/197; Nisaburî, *Tefsîru garaibü'l-Kur'an ve regaibü'l-furkan*, 6/414; İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/90.

[75] İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/390.

[76] Yerinde, "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler", 36.

üzere الظلُّ şeklinde. Ancak bazı sözlüklerde çoğulu ظلال olarak da zikredilmiştir.<sup>[77]</sup> Bahsedilen örneklerin dışında bu kökten türeyen daha birçok kelime olmakla birlikte, çalışmanın konusuyla ilgili olarak mezkûr örnekler yeterli olacaktır.

Cennet ehlinin erişeceği nimetlerden bahsedilen Yâsîn 36/56. âyetinde Allah, هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ "Onlar ve eşleri gölgelerde tahtlarına yaslanmışlardır." buyurmuştur. Âyette geçen gölge lafzının kıraatine dair nakledilen farklılıklara göre cumhur kelimeyi الظلُّ kelimesinin çoğulu olarak ظلال şeklinde okumuştur. Hamza ve Kisaî ise kelimeyi, ظلَّة'nin çoğulu olarak ظلل şeklinde okumuştur. Şayet kelime ظلل şeklinde okunursa bu durumda anlamı kişiyi güneşten gölgeleyen eşyalar olur. Bir örtünün/sığınağın altında oturan kimse ne yağmurdan en de güneşin sıcağından korkar. Böylece cennet ehli için, onları her türlü kötülükten koruyacak Allah'ın gölgesi olacaktır. Zira اَيُّهُمْ لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ "âyetleri de bu durumu teyit eder mahiyette cennette elemin yokluğunu göstermektedir.<sup>[78]</sup> ظلال kıraati dikkate alındığında ise ibare الظلُّ kelimesinin çoğulu olur. Bu da güneşin ulaşmadığı, değmediği yer anlamındadır. Nitekim اَوَّلَمُ الظلُّ kelimesinde<sup>[79]</sup> zikredilen ظلال kelimesi sözlüklerde güneşin değmediği yer olarak tarif edilmiştir.<sup>[80]</sup>

ظلال kıraati kabul edildiğinde âyetin anlamı, dünyadaki aksine cennet ehlinin güneşin sıcağına, sıkıntısına maruz kalmayacağı şeklinde olur. Onların gölgede olmaları ve güneşi görmeyecekleri vurgulanmıştır. Bazı müfessirler ظلال kıraatinin anlamını cennette güneşin olmayışıyla açıklamışlardır. Buna göre cennette güneş olmadığı için meydana gelen gölge bulutlu bir gündeki gölgeye ya da güneşin doğuşu öncesindeki ışığa benzetilmiştir. Dolayısıyla cennetin gölgesi güneş olmadan meydana gelmektedir. Onun havası sıcakla soğuk arasında mutedil bir havadır. Öte yandan her iki kıraatin aynı anlama geldiğini kabul edenler nazarında âyet, cennet ehlinin ve eşlerinin saraylarda/köşklere bulunmalarını ifade etmektedir.<sup>[81]</sup> Nitekim Mâtürîdî de benzer bir te'vilde bulunarak âyette zikredilen gölgenin, aslında cennet ehlinin eşleriyle birlikte iken hiç kimse tarafından görülmeyecekleri anlamında değerlendirmiştir.<sup>[82]</sup>

Burada Âlûsî'nin izahı iki kıraatin de mümkün olduğunu gösterir mahiyettedir. "İçinizde cennet için çabalayacak kimse yok mu? Şüphesiz cennetin eşi benzeri yoktur. Kabe'nin rabbine yemin ederim ki cennet parıldayan nurları... (olan bir yerdir)" hadisini aktardıktan sonra ظلال okuyuşunun الظلُّ yani gölge kelimesinin çoğuluna hamledilebileceğini belirtmiştir. Çünkü hadiste güneş olmasa da gölgenin meydana gelmesini sağlayacak nurdan bahsedilmektedir. Ayrıca yine الظلُّ kelimesinin izzet anlamında kullanımının da mümkün olduğunu eklemiştir. Müfessir aynı zamanda âyette geçen kelimenin güneşin gelmesini önleyen örtü, çatı, ağaç gibi nesnelere ifade eden الظلُّ kelimesine hamledilmesini ihtimalinden de bahsetmiştir. Nitekim Kur'ân'da ve sünnette cennette çatısı olacak odaların, ağaçların bulunacağı bildirilmiştir.<sup>[83]</sup> Dolayısıyla müfessire göre

[77] Halil b. Ahmed Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdi Mahzumî, İbrâhim Samerrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 8/149; Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Okyânûsu'l-basîf fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhî: Kâmûsu'l-muhî Tercümesi*, çev. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 6/4617-4620; Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihah tacü'l-luga ve sihahi'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, ts., 5/1755; Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 3/461; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Darü'l-Meârif, 1119), 4/2753-2755.

[78] Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/464-465; Râzî, *Tefsiru Fahri'-Râzî*, 26/92.

[79] en-Nahl 16/43.

[80] Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Ivad Mu'rib (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 14/256; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 3/3/461.

[81] Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/464-465; Semerkandî, *Tefsirü's-Semerkandî*, 3/103; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, 7/258; en-Neseî, *Tefsirü'n-Neseî: Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, 3/108; Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Salih Hafsî Adevî Eттаfeyyîş, *Teysirü't-tefsîr*, thk. İbrahim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekâfe, 2004), 12/60; el-Merâgî, *Tefsirü'l-Merâgî*, 23/22.

[82] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/530.

[83] Âlûsî, *Râhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesâni*, 23/36.

her iki kıraatin tercihi mümkündür, bu kıraatler birbirini destekler mahiyettedir. Tefsirlerde Yâsîn sûresinin 56. âyetinde geçen ظلالٌ kelimesinin İnsân sûresinin 13. âyetiyle ilişkili olarak izah edilmesi âyetler arasındaki ilişkinin dikkate alındığını göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Te'villerde kıraat farklılığının bir işkâle neden olduğundan bahsedilmemekle birlikte müfessirler, bu âyet ile İnsân sûresinin 13. âyeti arasındaki anlam ilişkisinin izahında kıraatlerden istifade etmektedirler. Konuyla ilgili te'villeri bir yönüyle güneşin görülmeceği bir ortamda gölgeden bahsedilmesi meselesine cevap aradıkları ihtimalini akıllara getirmektedir.

### Sonuç

Kur'ân vahyi muhatabının yaşadığı zaman ve mekânı dikkate alan, toplumda meydana gelen olay, olgu ve sorunlara cevap niteliğinde öğretiler barındıran bir rehberdir. Bu öğretiler hem nüzul dönemindeki muhataba hem de sonraki nesillere hitap edecek şekilde genel ilkeleri içermektedir. Ancak vahyin muhatabları onu anlama, yorumlama ve yaşama konusunda çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitliliğin bir yansıması olarak tarih boyunca Kur'ân'ı anlama ve te'vîl etme konusunda gösterilen büyük çaba sonucunda birçok tefsir eseri kaleme alınmıştır. Mezkûr eserler Kur'ân'ın mücmel, müteşabih, müphem ve müşkil olan âyetlerini açıklamıştır. Ancak teşabüh içerdiği ve anlamının kapalı olduğu düşünülen âyetlerin kapsamı literatürde değişkenlik göstermiştir. Müşkil âyetlerin kapsamı için de benzer durum geçerli olmuş, bu bağlamda değerlendirilen âyetler değişkenlik ve çeşitlilik arz etmiştir. Bu çeşitliliğe bir örnek olarak çalışmada, cennette güneşin görülmeceğini bildiren İnsân sûresinin 13. âyeti ile cennet ehline gölgenin vadedildiği âyetlerin te'vîli ele alınmıştır. Müşkile yol açan sebepler ve bunların çözümleri bağlamında bahsi geçen âyetler incelenmiştir.

İlk olarak güneşin yokluğunda gölgenin oluşumuna sebep olacak ışığın kaynağına dair müfessirlerin değerlendirmeleri aktarılmıştır. Bir yaklaşıma göre İnsân sûresinde güneşin görülmeceğinin bildirilmesi kinâye içermektedir. Bu açıdan âyet cennette yaz ve kışın olmayacağını dolayısıyla sıcak ve soğğun cennet sakinlerine isabet etmeyeceğini, eziyet vermeyeceğini ifade etmektedir. Bazı müfessirler ise âyeti hakikî anlamda cennette güneşin olmayacağını vurgulayarak izah etmişlerdir. Âyetin devamında zikredilen zemherîr kelimesi ise bir yoruma göre ay anlamında kabul edilmiştir. Bu açıdan cennette güneşin olmaması ışık kaynağı güneş olan ayın da olmamasını gerekli kılmıştır. Müfessirler aynı zamanda cennetin ışık kaynağını izah etme gereği görmüşlerdir. Bazıları cennetin aydınlık olarak yaratıldığını veya onun kendisine has bir nurunun olduğunu belirtmiştir. Bu ışık dünyadaki gibi güneşten kaynaklanmadığı için ışık sonucu oluşan gölge de dünyadakinden farklı kabul edilmiştir. Bu farklılık cennetteki gölgenin âyetlerde belirtildiği gibi kesintisiz, uzun ve yoğun oluşudur.

Cennetteki gölgenin mahiyetine dair izahlarda bulunan müfessirlerin değerlendirmeleri incelendiğinde, onların bazı soruları cevaplama ihtiyacı duydukları fark edilmiştir. Bu bağlamda âyetler hakkında sorulabilecek muhtemel soruları sormuşlar ve bunlara makul cevaplar üretmeye çabalamışlardır. Cennet ehline gölgenin vadedilmesini Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde metin içi ve metin dışı bağlamı dikkate alarak açıklamışlardır. Cennetin kendisine has bir ışığının olduğu yaklaşımı, güneşin görülmediği bir ortamda gölgenin nasıl oluştuğunu açıklar mahiyettedir. Ancak İnsân sûresinin 13. âyeti, sıcaklığın eziyet vermemesi şeklinde te'vîl edildiğinde gölgenin vadedilme nedeni cevaplanmayı bekleyen bir soru olarak kabul edilmiştir. Bu minvalde müfessirlerin bir kısmı; cennette güneş ve sıcak olmadığı halde neden gölgeye ihtiyaç duyulacağı, bir mükafât olarak gölgenin vadedilmesinin faydasının ne olduğu gibi sorular sormuştur. Meseleye dair izahlarda bulunan müfessirlerin açıklamaları incelendiğinde, mezkûr soruların sebep olduğu şüphe ve işkâli giderir mahiyette cevaplar verdikleri görülmüştür. Üç başlık altında tasnif edilen cevapların ilki, cennet ehline vadedilen gölgenin kinâye olarak te'vîl edilmesi olmuştur. Bu bağlamda Kur'ân'da cennetliklere lütfedilecek gölge rahatlıktan kinâye olarak yorumlanmıştır. Böylece onun

kesintisiz veya yoğun oluşu gibi vasıfları da rahatlığın mübalağalı şekilde ifadesinden ibaret kabul edilmiştir. Dolayısıyla âyet, gölgenin oluşumu veya gölgeye duyulan ihtiyacı sorgulamaya gerek kalmadan cennet ehlinin orada tam anlamıyla tüm sıkıntılardan uzak olacaklarını anlatmaktadır. Bir diğer cevap ise sosyal bağlamı dikkate alan yorumlar olarak şekillenmiştir. Bu te'vîle göre âyette gölgenin vadedilmesi iklim ve dolayısıyla sosyal hayatla doğrudan ilişkilidir. Nitekim Kur'ân'ın indirildiği çevre gibi sıcaklığın çok yüksek olduğu yerlerin halkı için gölge en büyük nimetlerden birisidir. Bu sebeple âyette bir vaat olarak gölgeden bahsedilmiştir. Burada da gölge ile anlatılmak istenilenin, kâmil bir rahatlık olduğu kabul edilmiştir. Son olarak cennette güneşin olmaması ve buna bağlı olarak gölgenin ifade ettiği anlam kıraat farklılığı üzerinden tartışılmıştır. Yâsîn sûresinin 56. âyetinde geçen ظلال kelimesine dair okuyuşlar, İnsân sûresinin 13. âyeti ile ilişkili olarak izah edilmiştir. Burada müfessirler kıraatleri çalışmada bahsedilen muhtemel sorular bağlamında değerlendirmemişlerdir. Ancak bazıları cennette güneşin görülmeyeceğinin bildirilmesi açısından kıraatleri yorumlamıştır. Üç başlıkta tasnif edilen bu te'villerde görüldüğü üzere bazı müfessirler cennette gölgenin vadedilmesini İnsan sûresinin 13. âyeti ile ilişkili olarak açıklamıştır. Mezkûr âyetler arasında bir işkâl vehmi oluşmaması adına konuyla ilgili muhtemel şüphe ve soruları bertaraf etmeye gayret göstermişlerdir.

**Kaynakça**

- Akça, Yunus. "Kur'an'da Müşkile Yol Açan Sebepler". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 189-215.
- Akın, Mehmet. "Kur'an'ı Anlamada Müşkilatın Giderilmesi". *Toplum Bilimleri* 10/19 (2016), 367-378.
- Altundağ, Mustafa. "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 7 (2007), 41-88.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Begavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b Mes'ud. *Tefsirü'l-Begavî: Meâlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 1988.
- Beyzâvî, Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer. Muhammed. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Bikâî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen İbrahim b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ayâti ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bilgiz, Musa. "Kur'an-ı Kerim'in Bazı Özellikleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2017), 185-213.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdül-gafur Attar, ts.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman Abdülkahir. *Delâ'ilü'l-i'câz: Sözdizimi ve Anlambilim*. çev. Osman Güman. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Demir, Zakir. "Kur'an'ın Mâhiyetini Tanımlayan Kolaylaştırılmış Kitap İddiasına Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Tahlili". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 233-263. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1421346>
- Durmuş, İsmail. "İhtibâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/553. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Kinaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/34-36. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 27 Cilt. Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'-d-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2015.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ b. Salih Hafsî Adevî. *Teysirü't-tefsîr*. thk. İbrahim b. Muhammed Talay. 17 Cilt. Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekâfe, 2004.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'İvad Mu'rib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdi Mahzumî, İbrâhim Samerraî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*. çev. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Gengil, Veysel. "Zemahşerî'nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi". *Diyanet İlmi Dergi* 57/2 (2021), 525-559.



- Gökkr, Necmettin. *Kuran Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Güneş, Cengiz. "Kur'an'da Gölge Metaforu". *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/1 (2024), 115-138. <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1423240>
- Harvey, Ramon. *The Qur'an and the Just Society*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
- Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî. *Tefsirü'l-Hâzin el-müsemma Lübbü't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî. *el-Lübab fi ulumi'l-kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî. *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*. thk. es-Seyyid Abdü'l-Âl es-Seyyid v.d. 8 Cilt. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2007.
- İbn Ebu Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm: müsne'den ani'r-Resûl (s.a.v.) ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*. thk. Esad Muhammed Tayyib. Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1997.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsa İbn Ebû. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-aziz*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tefsiru İbn Kemal Paşa*. thk. Mahir Edib Habbuş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, şrh., nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr. *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türas, 2. Basım, 1973.
- İbn Manzur. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Daru'l-Meârif, 1119.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Karataş, Ali. "Kur'an'ı Kurân ile Anlama". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 177-197. <https://doi.org/10.17120/omuifd.97638>
- Kiraz, Celil. "Şerif Murtaza'nın Kur'an Müşkillerini Çözümlemede Kullandığı Yöntemler". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 199-220.
- Kirmânî, Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza. *Garâibü't-tefsîr ve acâ'ibü't-te'vîl*. thk. Yunus el-Acelî. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfet'il-İslâmiyye/Beyrut: Müessesetü Ulumi'l-Kur'ân, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Tefsîrü'l-Kuşeyrî: Letâifü'l-İşârât*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân: Te'vilâtu ehli's-sünne*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd., Müracaa Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsiri'l-Mâverdî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Mekkî b. Ebu Talib, Ebu Muhammed b. Hammus b. Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûgî'n-nihaye: fi ilmi meani'l-Kur'an ve tefsirihi ve ahkamihi ve cümelün min fünuni ulumih*. 12 Cilt. eş-Şarika: Camiatü'ş-Şarika Külliyyatü'd-Dirasati'l-Ulya ve'l-Bahsi'l-İlmi, 2008.
- Merâgî, Ahmed Mustafa el-. *Tefsîrû'l-Merâgî*. 30 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946.
- Mukatil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 2002.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-. *Tefsîru'n-Nesefî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nisaburî, Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Kummi. *Tefsîru garaibü'l-Kur'ân ve regaibü'l-furkan*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Pak, Süleyman. *Müşkilü'l-Kur'an*. Konya: Selçuk Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsiru Fahri'-Râzî: et-Tefsîrû'l-kebîr: Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rıza, Reşid. *Tefsîrû'l-menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2. Basım, 1947.
- Sak, Hasan İslam. "Müşkilü'l-Kur'ân Bağlamında Kur'ân'da İnsan İçin Kullanılan Olumsuz İfadeler". *Bilimname* 47 (2022), 377-427. <https://doi.org/10.28949/bilimname.983487>
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Ebû Bilal Ğanîm b. Abbas. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmamü'l-Hüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Tefsîrû's-Semerkandî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Seyyid Kutub. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'ş-Şürûk, 32. Basım, 2003.
- Sülün, Murat. "Mahiyet, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'an". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*. 329-346, 2002.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ali. 2 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadîs, 2006.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'-d-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003.
- Şahin, Osman. *Kur'ân-ı Kerîm'deki Müşkil İfadeler ve Çözüm Yolları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Tefsîrû'l-Hatîb eş-Şirbînî el-müsemma es-sirâcu'l-munîr fî'l-i'neti 'ala ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi rabbina el-hekîm el-habîr*. 4 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Cîze: Daru Hecr, 2001.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İh-yâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Yerinde, Adem. "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 29-61. <https://doi.org/10.17335/suifd.53147>
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yüksek, Muhammed İsa. "Bir İşkâl Çözüm Yöntemi Olarak Neshin Aidiyeti". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1065-1080. <https://doi.org/10.18505/cuid.960641>
- Yüksek, Muhammed İsa. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi: Referansları ve Sınırları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Yüksek, Muhammed İsa. "Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirinin Bilgi Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 173-198. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.501282>
- Yüksek, Muhammed İsa. "Zekeriya-Yahya Kıssasında İşkâle Sebep Olan İfadelerin Tahlili". *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 231-264.
- Zekeriyya Ensarî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed. *Fethü'r-rahman bi-keşfi ma yeltebisu fi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1983.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, ts.